

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ПРИНЦИП РІВНОСТІ ЯК ПРАВОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ)

Процес правоутворення — це соціально обумовлений процес. Потреби, інтереси, мотиви, цілі, засоби здійснення дій як протоправові елементи формуються в ході соціального життя. Існують різні фактори правоутворюючого процесу, як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку, при чому з точки зору сучасного наукового мислення не існує якогось одного превалюючого фактора. Вчені умовно розділяють їх на основні (зовнішні) та забезпечуючі (внутрішні). Основними об'єктивними факторами визнаються економічні, соціокультурні, екологічні, географічні, демографічні, людські. Основними суб'єктивними — політико-правові, культурно-освітні, моральні, ідейно-психологічні, національні, інтернаціональні. Забезпечуючими є організуючі, юридично-технічні, інформаційні, наукові [7, с. 166]. Важливим є розуміння економічних та соціокультурних механізмів формування правових положень, серед яких правила соціально прийнятної поведінки, цінності, загалом певні «культурні коди». Теоретичне оформлення таких соціальних конструкцій, як правило, відбувається постфактум, з розвитком суспільної політико-правової думки. Зокрема, напевно чи можливе пряме застосування, наприклад, концепції Дж. Локка про природне право, з ідеями про невідчужувані права, сукупність яких мислиться як основний закон створюваного на «розумних» засадах суспільно-правового устрою, побудованого на принципах свободи, справедливості, гуманізму, до середньовічного соціуму. Водночас відомо, що культура середньовіччя, в тому числі правова, складалася в результаті синтезу античного спадку, який включав як греко-римську язичницьку вченість, так і християнство. Отже визнані пізніше як загальні принципи права, ці ідеї були іманентно присутні в ньому. Значною мірою це стосується і принципу рівності, який мав свій прояв в різних аспектах середньовічного суспільного життя. Так, попри усталене уявлення про жорстку соціальну ієрархію середньовічного суспільства, в ньому фіксується і певна стосункова варіативність. На думку У. Уллмена, реальні відносини в середньовічному суспільстві будувалися на принципі взаємодії і договору між індивідами. Васал шукає покровительства сеньора, останній також розраховує на підтримку і службу васала. Їх стосунки скріплює договір. В свою чергу міщани і селяни утворюють общини, союзи і корпорації, в яких превалюють горизонтальні зв'язки, тобто зв'язки між рівними [2, с. 30]. Не виходячи за межі суспільства середньовічного Заходу, зазначає А. Гуревич, ми можемо відшукати в ньому як *homo hierarchicus*, так і *homo aequalis*. При цьому мова має йти, ймовірно, не тільки про еволюцію у часі, в ході якої ієрархічна залежність поступалася місцем формальній рівності, але, і це особливо важливо підкреслити, — про те унікальне сполучення обох принципів, про їх нерозривну органічну, першопочаткову єдність [2, с. 429-430]. Природно, що в різних частинах Європи відповідні процеси відбувалися не однаково, як-то різними були темпи економічного зростання, ступінь запозичення римського правового спадку, етнічних особливостей, відповідно по-різному складалося, за А. Калініним, внутрішнє джерело права, що включає зовнішні (ціннісна система певного суспільства) і внутрішні (політичні, економічні та соціальні) фактори правоутворення. Можливість прослідкувати процес відображення даних факторів у змісті, зовнішнього джерела права [3], дає процес правоутворення, який відбувся упродовж XVI ст. на теренах Великого князівства Литовського, до складу якого входили і українські

землі. Йдеться про Литовський статут в його трьох редакціях 1529 р., 1566 р., 1588 р. — визначну пам'ятку європейського права, який унаочнює специфіку правосвідомості в тому числі і населення українських земель.

Як зазначалося, правоутворюючий процес даного періоду, зумовлювався тим, що з одного боку суб'єктом правових відносин виступала не особистість, а соціальна група, утверджувався корпоративний характер права як права певної групи, корпорації, стану, в основі якого відмінності між ними, їх права-привілеї, з іншого — відбувалося становлення громадян, пізніше «драматично перетворених на підданих» [4, с. 37]. Відповідні зрушення можна прослідкувати в історії правового розвитку міських громад і цехів, сільських громад і пізніших військових угруповань (козацтва). Однак показовим щодо цього є, позначений неухильною боротьбою за внутрішньостанову рівність, процес формування правового статусу шляхти Великого князівства Литовського, закріплений в Литовському статуті. Серед різних чинників, що впливали на перебіг цього процесу, визначальним, як уявляється, був «рух за дотримання законів» або екзакційний рух широкого загалу польської шляхти, який зокрема мав на меті відстояти власну участь в управлінні державою та зрівнятися у правах з представниками магнатських родів. Власне під впливом цих ідей, які з початку XVI ст. дедалі більше поширювалися зокрема на Подільські, Волинські та Київські землі Великого князівства Литовського у зв'язку з інтенсифікацією зв'язків між ним і Короною Польською, набувала нових поштовхів боротьба дрібної і середньої шляхти з магнатами за зрівняння у правах. Очевидно, що, попри те, що «права писані» — вже Литовський статут 1529 р. — надавалися «всім прелатам, княжатам, панам хоруговним, вельможам, благородним лицарям, шляхті і всьому посполству та їхнім підданам, корінним мешканцям земель Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були» [8, с. 207], шлях від декларації до змістовного її наповнення навіть для «шляхетського народу» був непростим. В Першому Литовському статуті можна виокремити ряд норм, правоутворюючим фактором для яких тією чи іншою мірою був принцип рівності. Серед них положення, що «всі наші піддані, як убогі, так і багаті, якого б роду чи стану вони не були, однаково мають бути судимими цим писаним правом» (розд. I, арт. 9), що «не повинні ми також надавати і переваг будь-якій із сторін, але будемо зобов'язані відправляти правосуддя і надавати його кожному» (розд. I, арт. 14), що «кожен князь, і пан, і дворянин, і вдова, ... і всяка інша людина, яка дістала повноліття і яка має земський масток... зобов'язана нести військову службу» (розд. II), що «зобов'язуємося ... зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності» (розд. III, арт. 7), «зберігати усіх шляхтичів у їхній гідності» (розд. III, арт. 10). Крім того нормами статуту заборонялось перетворювати вільних людей на рабів, обмежувалися джерела невольництва, фіксувалися право на власність, на юридичний захист прав особи, договір як джерело права, тощо. Водночас очевидно, що ідеї християнського гуманізму, якими на думку багатьох дослідників перейняті майже всі артикули Статуту, наштовхувалися на суворі пізньосередньовічні життєві реалії. Зокрема на українських землях шляхті так і не «вдалося подолати домінування в державі і на сеймиках кільканадцяти великопанських родів, які конкурували між собою» [4, с. 36], і, відповідно, «ступінь шляхетської» рівності на українських землях був нижчим, ніж на польських. Цікавим щодо перебігу цієї боротьби за рівність є прохання, або інструкції послам окремих земель Великого князівства Литовського, які подавалися на розгляд великого князя литовського на великих вальних сеймах у період, що передував прийняттю Другого і Третього Литовських статутів. Їх аналіз серед іншого дозволяє простежити, ряд стадій правоутворення. Зокрема, це стадія об'єктивного правоутворення, на якій головною діючою особою є сукупний суспільний суб'єкт (соціальна група, спільність людей, суспільство в цілому), коли під час узгоджень, конфліктів, спільних дій, утверджувалася ієрархія цінностей, формувався правовий інтерес, та стадія, коли здійснюється формулювання основних правових ідей, однією з яких була ідея рівності. Показовим тут може бути аналіз прохань представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547-1568 рр., проведений київським істориком В. Поліщуком [6]. Зокрема, у 1554 р. серед клопотань бачимо прохання, аби господар встановив повітових судів і присяжного писаря на кожний повіт, а також повернув до повітової юрисдикції панів-рад, князів і панів, що володіють землями на Волині (до речі, такі судді фіксуються тут уже з 1558 р.). Серед інших заяв прохання допустити до панів ради старост луцького і володимирського та маршалка Волинської землі, які з давніх часів входили до ради, і виключення яких порушувало принцип рівності у регіонально-етнічному представництві у цьому

найвищому державному органі. Вперше ж, на думку В. Поліщука, інтереси шляхетської корпорації, а не магнатів, були сформульовані на волинському сеймі, що відбувся у травні 1565 р. Так, серед ключових пропозицій: притягнути магнатів до несення військової служби з куплених шляхетських маєтків під хоругвами Волинської землі, а не під своїми хоругвами; вирішити проблему збігів до магнатур і виробити заходи щодо їх запобігання; прохання, аби господар надавав духовні хліби на Волині кандидатам, обраним місцевою шляхтою тощо. Серед іншого: врегулювання розкладку військової повинності з шляхетських маєтків, зменшення шляхетського ополчення через скуповування магнатами шляхетських володінь — власне прояви інтересів рядової шляхти, як спільного інтересу, відмінного від позицій урядників і магнатів. Так, неухильна боротьба за зрівняння у правах, перебіг якої фіксується зокрема в шляхетських проханнях, ставала тим правоутворюючим фактором, який зумовив, поряд з іншими чинниками, кардинальне переформатування Другого і Третього Литовсько-го статутів, пов'язане насамперед з закріпленням «вольностей шляхетських» та встановленням виборного шляхетського судочинства. Показовим щодо засад останнього може бути присяги судді, підсудка і писаря, які зобов'язуються «визнавати позви і приймати, незважаючи на вищий або підлий стан, на достоїнства і посади, на багатого або вбогого, на приятеля кривого, ані на неприємця, на тутешнього, ані на гостя не дивлячись» (розд. IV, арт. 1 ЛС 1566 р.). На природній для феодального суспільства антитезі побудовані статті 15 розділу III Другого і Третього Литовського статутів: «простих людей не підносити над шляхтою... але шляхті, кожному лицарському чоловіку, уродженому тутешнього панства... обіцяємо чинами і врядами забезпечувати». Цікаво, що в назвах статтів, за практично повного відтворення змісту, змінилися акценти: «людей простих над шляхтою не підвищувати» (ЛС 1566 р.), «про недання чинів, вряків людям народу простого» (ЛС 1588 р.). Можна припустити, що випадки відповідних «надань» мали місце, проти чого і спрямована нова редакція ЛС 1588 р. Хоча головним «полем битви» за закріплення принципу рівності було шляхетська корпорація, певний поступ відбувся і щодо не шляхти. Так, «люди простого стану» «урівнюються» «з простими селянами» щодо покарань за вбивство шляхтича: якщо арт. 12, розд. XI передбачав страту одного і ув'язнення інших причетних до вбивства «простих людей» або страту простих селян до семи осіб, то арт. 39, розд. XI, не розрізняючи «людей простого стану», говорить про страту не більш як трьох.

Отже, можна стверджувати, що, хоча боротьба шляхти-громадян за рівність перед законом на теренах Великого князівства Литовського не мала настільки ж інтенсивного характеру як в Короні Польській, принцип рівності став правоутворюючим фактором. Крім соціальних чинників, значну роль при цьому відіграла і правова доктрина, покладена в основу Литовських статутів [5, с. 158-162]. Її основною ідеєю щодо Литовських статутів 1566 р. і 1588 р. була ідея рівності перед законом, якому мають підлягати всі без виключення мешканці Великого князівства Литовського: «ту владу і свободу в руках своїх маємо, і закони самі собі створюємо, як найбільше можемо вольності своєї в усьому зберегти, бо не тільки суцід і спільний наш обиватель у вітчизні, але і сам Господар, пан наш, жодної зверхності над нами мати не може, єдине тільки, коли йому закон дозволяє» [9, с. 22].

Говорячи ж про основні тенденції еволюції принципу рівності в литовсько-руському соціумі, можна стверджувати, що основна з них була пов'язана зі створенням широким шляхетським рухом до зрівняння у правах з магнатами, такого соціокультурного середовища, яке зумовлювало направленість правоутворюючого процесу на відображення в ньому принципу рівності та про «достатню присутність» принципу рівності зокрема у Литовських статутах.

Використані джерела:

1. Гуревич А. Индивид и социум на Средневековом Западе / А. Гуревич. — СПб.: Aleksandria, 2009. — 481 с.
2. Гуревич А.Я. Средневековье как тип культуры / А.Я. Гуревич // Антропология культуры. — Вып. 1. — М.: ОГИ, 2002. — С. 39-55.
3. Калинин А.Ю. Правообразование в России: понятийно-категориальный и структурно-функциональный состав (историко-теоретическое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теория та история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Ю. Калинин. — СПб., 2010 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/pravoobrazovanie-v-rossii-ponyatiinokategorialnyi-i-strukturno-funktsionalnyi-sostav-istori>
4. Сулима Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А. Сулима Камінський; [пер. з пол. Я. Стріхи]. — К.: Наш час, 2011. — 263 с.
5. Музиченко П. Формування правової доктрини на українських землях у 16 ст. / П. Музиченко // Молода українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна. Зб. наук. праць. — Львів, 2001. — С. 158-162.

6. *Поліщук В.* Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 рр. / В. Поліщук // Парламентська структури улады у сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у 15–18 стагоддзях: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Мінск — Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) / [навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч]. — Мінск, БІП-С Плюс, 2008. — С. 61–79.
7. *Придворов Н.А.* Правообразование и правообразующие факторы в праве: [монография] / Н.А. Придворов, В.В. Трофимов. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. — 399 с.
8. *Статуты* Великого князівства Литовського: [у 3 т.]. — Т. І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. — Одеса: «Юридична література», 2002. — 461 с.
9. *Статуты* Великого князівства Литовського: [у 3 т.]. — Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: [у 2 книгах]. — Кн. 2. — Одеса: «Юридична література», 2004. — 566 с.

Бондарук Т. І. Принцип рівності як правоутворюючий фактор у Великому князівстві Литовському (за Литовськими Статутами).

У статті на підставі аналізу різних стадій правоутворюючого процесу досліджується вплив принципу рівності на право Великого князівства Литовського, що знайшло закріплення у Литовських статутах.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовський статут, правоутворюючий процес, принцип рівності, правовий інтерес.

Бондарук Т. И. Принцип равенства как правообразовательный фактор в Великом княжестве Литовском (по Литовским Статутам).

В статье на основе анализа разных стадий правообразовательного процесса исследуется влияние принципа равенства на право Великого княжества Литовского, нашедшего свое закрепление в Литовских статутах.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Литовский статут, правообразовательный процесс, принцип равенства, правовой интерес.

Bondaruk T. Principle of equality as a factor of lawmaking in the Grand Duchy of Lithuania (by the Lithuanian Statute).

This article investigates the influence of the principle of equality to the right of the Grand Duchy of Lithuania by means of the analysis on different stages of the lawmaking process, which was fixed in Lithuanian Statute.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Statute, lawmaking process, the principle of equality, the legal interest.